

IZABELA KRASIŃSKA *

Wyznawcy prawosławia w Drugiej Rzeczypospolitej w dyskursie prasowym „Przeglądu Prawosławnego” (1939)

Przeprowadzony w 1931 r. spis ludności wykazał, że Drugą Rzeczypospolitą zamieszkiwało ok. 32 000 000 obywateli, z czego 3 762 500 stanowili prawosławni. Przed wybuchem II wojny światowej ogólna liczba ludności wynosiła ok. 35 000 000, a ludność prawosławna stanowiła 4 220 000. Wyznawcy prawosławia dominowali w województwach: nowogródzkim, poleskim, wileńskim i wołyńskim oraz w okolicach Chełma. Zamieszkiwali głównie tereny wiejskie. Byli zazwyczaj biedni i słabo wykształceni. Największy odsetek prawosławnych stanowili chłopci i robotnicy rolni¹.

Odrodzona po 123 latach niewoli Polska była krajem wielowyznaniowym. Ze spisu ludności z 1931 r. wynikało, że 64,8% osób było wyznania rzymskokatolickiego, 11,8% stanowili wyznawcy prawosławia, 10,4% – grekokatolicy, 9,8% – wyznawcy religii mojżeszowej, 2,6% – ewangelicy, a 0,5% opowiedziało się za innym wyznaniem². Dane statystyczne z tego samego roku wykazywały ponadto, że językiem polskim posługiwało się 66% ludności, ukraińskim – 15,3%, żydowskim – 8,6%, białoruskim – 4,3%, niemieckim – 2,6%, „tutejszym” np. białoruską, ukraińską czy śląską gwarą – 2,2% i innym – 1,0%³.

Niepodległość państwa polskiego nie spotkała się z entuzjazmem grekokatolików oraz prawosławnych. Galicyjska Cerkiew grekokatolicka wspierała

* Izabela Krasinińska – Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5897-9333>; e-mail: izabela.krasinska@ujk.edu.pl

¹ A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918-1939*, Warszawa 1980, s. 20; A. Paczkowski, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 368; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej*, w: *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000, s. 135-136; A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, w: *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2004, s. 199.

² *Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium*, [red. F. Kubiczek i in., oprac. A. Wyczański i in.], Warszawa 1994, s. 161.

³ J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973, s. 376.

Zachodnio-Ukraińską Republikę Ludową, a prawosławna, która do roku 1914 stanowiła ostoję władzy carskiej na ziemiach byłego Królestwa Polskiego, spotkała się z wrogością ze strony społeczeństwa polskiego, które doskonale pamiętało jeszcze trudne czasy zaborów⁴.

Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej pod względem narodowościowym była niejednolita. Większość wiernych stanowili Ukraińcy i Białorusini, a tylko niewielki odsetek Rosjanie, którymi obsadzano jednak ważniejsze stanowiska. Władze państwowe Drugiej Rzeczypospolitej wspierały bowiem rosyjskich wyznawców prawosławia obawiając się ukrainizacji czy białorusyzacji Cerkwi, gdyż stałoby to w sprzeczności z „polskim interesem narodowym”. Dopiero 18 listopada 1938 roku doszło do unormowania statusu prawnego prawosławia, kiedy to prezydent Ignacy Mościcki podpisał dekret o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁵.

W latach 1918-1939 najbardziej dostępnym środkiem masowego przekazu była prasa. Własne tytuły posiadały także mniejszości narodowe, w tym wyznawcy prawosławia. Prasa prawosławna edytowana w Drugiej Rzeczypospolitej stanowiła odzwierciedlenie „struktury narodowościowej wyznawców prawosławia” oraz relacji na linii państwo – Cerkiew. Charakter językowy poszczególnych periodyków wskazywał na ich odbiorców (Białorusinów, Rosjan, Ukraińców) oraz cele wydających je elit narodowych. Wychodzące w okresie międzywojennym prawosławne periodyki odzwierciedlały poglądy wiernych oraz duchowieństwa. Wydając natomiast polskojęzyczną prasę prawosławną, a więc i analizowany w niniejszym artykule „Przegląd Prawosławny”, władze państwowe dążyły do spolonizowania Cerkwi. Edytowaną w języku polskim prasę prawosławną wykorzystywano też w kreowaniu polityki państwa względem ludności białoruskiej, rosyjskiej oraz ukraińskiej⁶.

W Drugiej Rzeczypospolitej ukazywało się przynajmniej 36 czasopism prawosławnych⁷. W tej liczbie według ustaleń Jarosława Choińskiego znajdowało się 8 tytułów w języku polskim (w tym jeden kilkujęzyczny)⁸. Liczba ta nie obejmuje jednak jednodniówki „Głos Prawosławia” oraz „Kalendarza

⁴ T. Stegner, *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 147(2020), z. 4, s. 782-783.

⁵ Tamże, s. 787. Zob. szerzej: M. Bendzia, *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5 (2003), nr 7/8, s. 115-143; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 182-193. Pełny tekst dekretu: *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19380880597/O/D19380597.pdf> (dostęp: 21.07.2023).

⁶ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 630.

⁷ Według ustaleń Mironowicza było ich ponad 40. Badacz zaliczył do nich również cerkiewne kalendarze. Zob.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 624.

⁸ J. Choiński, *Wydawnictwa i prasa prawosławna w Polsce w latach 1918-1939*, w: *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1994, s. 146.

Prawosławnego”. W kolejności ukazywania się były to: kilkujęzyczny „Elpis” (1926-1928 i 1931-1937), „Polska Informacja Prasowa” (1930-1935), „Kalendarz Prawosławny” (1934-1939), „Polska Stronica” (1936-1938), „Gazeta Prawosławna” (1936-1937), „Głos Prawosławia” (1938), „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” (1938-1939), „Nasza Myśl” (1938-1939), „Przegląd Prawosławny” (1939) i „Dwutygodnik Prawosławny” (1939).

Polskojęzyczne czasopisma prawosławne edytowane były przez Warszawską Metropolię Prawosławną, Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy w Grodnie czy Spółkę Wydawniczą „Głos Prawosławia”. Znajdowały się również „pod wpływem ruchu Polaków prawosławnych”⁹.

Celem tego analitycznego artykułu jest ukazanie sytuacji ludności prawosławnej w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle „Przegląd Prawosławny”. Wywód składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej zaprezentowany został poddany analizie periodyk od strony edytorskiej, zwrócono również uwagę na jego redaktora oraz współpracujących z nim autorów, cele przyświecające twórcom i poruszaną tematykę. W obszerniejszej drugiej części odniesiono się do zawartości treściowej pisma w kontekście sytuacji ludności prawosławnej w ostatnich miesiącach przed wybuchem II wojny światowej. W przygotowaniu artykułu pomocne były metody badawcze stosowane w naukach o komunikacji społecznej i mediach (analiza jakościowa zawartości prasy) oraz w naukach historycznych (historyczno-krytyczna analiza źródeł i literatury przedmiotu). Poddane analizie czasopismo znajduje się m.in. w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy – Bibliotece Głównej Województwa Mazowieckiego oraz w Bibliotece Jagiellońskiej. Zostało również zdigitalizowane i jest dostępne pod adresem: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/385248>.

„Przegląd Prawosławny” – cechy formalno-wydawnicze, twórcy, profil i tematyka

„Przegląd Prawosławny” był miesięcznikiem ukazującym się regularnie od stycznia do sierpnia 1939 r. Ogółem wydrukowano 7 numerów (w tym jeden podwójny): 1 numer datowany był na 1 stycznia, 2 ukazał się 1 lutego, 3 – 1 marca, 4 – 1 kwietnia, 5 – 1 maja, 6 – 1 czerwca i ostatni łączony 7-8 obejmował lipiec i sierpień. Dalszą edycję przerwał wybuch II wojny światowej, chociaż w ostatnim wydrukowanym numerze pojawiła się informacja, że kolejny opuści prasy drukarskie 1 września. Jak wynika z podtytułu analizowany periodyk stanowił organ prasowy polskiego prawosławia. Wydawał go powstały w Grodnie w 1938 r. Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy funkcjonujący przy Stowarzyszeniu pod nazwą Dom Polaków Prawosławnych im. Marszałka Piłsudskiego, które rozpoczęło swoją działalność w kwietniu 1935 r.

⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 196.

w Białymstoku¹⁰. Błogosławieństwa periodykowi udzielił Świątobliwy Synod, a poparcia rząd Rzeczypospolitej Polskiej¹¹.

Zadaniem Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, a więc i „Przeglądu Prawosławnego” było spolonizowanie Cerkwi: „zwalczanie bezbożnictwa i komunizmu, jako wroga kultury chrześcijańskiej w ogóle a Państwa Polskiego w szczególności (...) oraz do przywrócenia polskości Kościoła Prawosławnego”¹². Jak można przeczytać w słowie wstępnym nadrzędnym celem pisma stało się: „(...) zjednoczenie wszystkich wyznawców Kościoła Prawosławnego i stworzenie wspólnego ogniska polskiej kultury prawosławnej. Głębokie i świadome zrozumienie zasad wiary prawosławnej, podniesienie stanu moralnego ludności, szczególnie na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej, krzewienie polskich tradycji prawosławnych, pozytywny udział społeczeństwa w życiu wewnętrznym Kościoła Prawosławnego, przywiązanie do Kościoła i obrzędów kościelnych, twórcza współpraca z duchowieństwem, głębokie i organiczne przywiązanie do narodu, języka i kultury polskiej (przy zachowaniu swoich odrębnych cech rodzimych), twórczy i rycerski czyn obywatelski, czynny udział wszystkich warstw społeczeństwa prawosławnego w życiu państwowym i społecznym, bezwzględna walka z bezbożnictwem i komunizmem, obudzenie myśli i życia religijnego, zgodne i harmonijne współżycie z innymi wyznaniem i narodowościami”¹³.

Redaktorem odpowiedzialnym był dyrektor Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego ks. Leonidas (Leon) Kasperski. Siedziba redakcji i administracji znajdowała się w Grodnie przy ul. Brygidzkiej 11. Periodyk tłoczono w Warszawie w Drukarni „Zgoda” J. Klimczak i Spółka przy ul. Zielnej 47. Objętość numeru wynosiła 32 strony. Czasopismo drukowano w dwulamowym układzie strony, paginacja była ciągła w obrębie numeru, a format wynosił 29 cm. Za pojedynczy numer należało zapłacić 30 gr., za prenumeratę półroczną 3 zł 60 gr., a za kwartalną 1 zł 80 gr. „Przegląd Prawosławny” cechowała: „Rzetelność informacji bieżącej i budowanych na niej sądów publicystycznych oraz troska o udokumentowane oświetlenie wydarzeń historycznych”¹⁴. Uwagę czytelników zwracały środki ilustracyjno-graficzne, czyli: winiety tytułowe, okładka ze stylizowanym wizerunkiem Ławry Poczajowskiej oraz uzupełniające i dokumentujące zawartość treściową liczne fotografie¹⁵.

¹⁰ A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze...*, s. 208; M. Kalina, *Polonizacja Cerkwi prawosławnej w województwie białostockim (1918-1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (1995), z. 2, s. 99.

¹¹ L. Kasperski, *Nasze cele i zadania*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 2.

¹² D.B., *Inauguracja Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 13.

¹³ L. Kasperski, *Nasze cele i zadania...*, s. 2.

¹⁴ K. Bobowski, *Szkice z dziejów prasy Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939*, „Chrześcijanin a Współczesność” 3(1985), nr 2, s. 26.

¹⁵ Tamże.

Do współpracy w tworzeniu czasopisma ks. Leonidas Kasperski zapraszał, a nawet wzywał duchowieństwo, inteligencję i ogół ludności prawosławnej, czyli wszystkich „komu dobro Kościoła Prawosławnego i miłość Ojczyzny leży na sercu”. Nie ukrywał, że praca na niwie wydawniczej będzie trudna, ale okazać się może „szlachetna i wdzięczna w swoich skutkach”¹⁶. Zamieszczane na łamach „Przeglądu Prawosławnego” teksty były często podpisywane imieniem i nazwiskiem, a przynajmniej inicjałami, dlatego wiadomo, że współpracowali z nim np. księża: Borys Burakow, Cyryl Chruściewicz, M. Demianowicz, Wł. Gołosow, Filip Morozow, Rościsław Olechnowicz, A. Piotrowski, Wiktor Romanowski, F. Sereba, Jan Skorotowski, Michał Tarnowski, a nawet dwaj prawosławni biskupi Mateusz (Konstanty Siemaszko) i Tymoteusz (Jerzy Szretter). Z osób świeckich współpracę z piśmie podjęli: Dymitr Balejko, Agaton Czerny, Aleksy Deruga, M. Horyński, Ar. Jabłoński, Aleksy Koszulski, Michał Kuzienko, Rościsław Makarewicz, Dymitr Martynowski, Włodzimierz Michałowski, Oleg Nowicki, H. Popow, S. Prokopczuk, P. Sobolewski, A. Tocki i inni.

Analizowane pismo miało kilka działów *Kronika, Przegląd prasy (Przegląd prasowy), Z życia religijnego w Rosji Sowieckiej (Z życia religijnego w Sowietach)* oraz *Bibliografia (Notatka bibliograficzna)*. Nowości wydawnicze (bibliograficzne) przypominały też swoją formą reklamę. Polecano uwadze czytelników „Kalendarz Prawosławny” na 1939 r. w cenie 60 gr. Ponadto pierwszy tom *Kazań, pogadank i przemówień religijnych* dla duchowieństwa prawosławnego przeznaczonych do wygłaszania podczas świąt kościelnych i państwowych oraz różnych obchodów. Redakcja periodyku w imieniu Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Grodnie ogłosiła też konkurs na partyturę *Liturgii Św. Jana Złotoustego* z tekstem w języku polskim. Na łamach czasopisma nie brakowało artykułów przekrojowych i problemowych, sylwetek znanych i zasłużonych osób pisanych najczęściej w formie biogramu oraz wzmianek na temat bieżących wydarzeń dotyczących Kościoła prawosławnego w Polsce i na świecie.

Ludność prawosławna w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle analizowanego periodyku

„Przegląd Prawosławny” prezentował wysoki poziom publikowanych materiałów. Przedstawiał sylwetki prawosławnych polskich patriotów żyjących w minionych epokach, w tym powstańców styczniowych. Główny nacisk jego twórcy kładli jednak na czasy współczesne. Omawiano działalność Stowarzyszeń Polaków Wyznania Prawosławnego (Stowarzyszeń Polaków Prawosławnych). Wspominano o bieżących sprawach Cerkwi w Polsce i na świecie, np.: chirotonii (święcenia wyższe) i zaprzysiężeniu biskupów Tymoteusza i Mate-

¹⁶ L. Kasperski, *Nasze cele...*, s. 2.

usza¹⁷; nowym metropolicie greckim Chryzanthosie¹⁸; zmianie granic diecezji prawosławnych w Polsce¹⁹; soborze i synodzie biskupim w Warszawie²⁰; prawosławnych klasztorach²¹; śmierci zasłużonych kapłanów i hierarchów kościelnych (Jana Karwowskiego proboszcza parafii św. Jana Teologa w Chełmie²², rumuńskiego patriarchy Mirona Cristea²³, patriarchy aleksandryjskiego Mikołaja²⁴); trudnej sytuacji Kościoła prawosławnego i jego wyznawców w Rosji Radzieckiej²⁵; seminarium duchownym w Atenach²⁶. Drukowano teksty dotyczące prezydenta Ignacego Mościckiego i fragmenty jego przemówień²⁷. Publikowano artykuły dedykowane naczelnemu wodzowi marszałkowi

¹⁷ Zob. szerzej: R. Olechnowicz, *Chirotonia Ich Eksceleńcji Księża Biskupów Tymoteusza i Mateusza w Św. Ławrze Poczajowskiej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 9-13; *Kronika. Zaprzysiężenie Ich Eksceleńcji, Księża Biskupów Tymoteusza i Mateusza*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 30.

¹⁸ Zob. szerzej: P. Sobolewski, *J.E. Najbłogostawieńszy Chryzanthos, nowy Arcypasterz Hella- dy*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 25-26.

¹⁹ Zob. szerzej: *Kronika. Zmiana granic diecezji prawosławnych*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 30.

²⁰ Zob. szerzej: *Kronika. Sobór biskupów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 30-31; *Kronika. Sesja Św. Synodu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 27.

²¹ Zob. szerzej: A. Koszulski, *Nowy klasztor prawosławny na futorach Bielowskich*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 14-17; A. Koszulski, *Nowy klasztor prawosławny na futorach Bielowskich (dokończenie)*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 18-18-21; A.M., *Klasztor prawosławny pod wezwaniem św. Onufrego w Jabłecznej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 11-14.

²² Zob. szerzej: *Zgon kapłana – obywatela*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 25-26.

²³ Zob. szerzej: M. Copacianu-Ghimpatij, *Patriarcha Miron Cristea 1868-1939. Życie poświęcone Kościołowi i państwu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 4-7; K.K., *Sylwetka premiera i patriarchy Mirona. Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 9-12; *Kronika. Nabożeństwo żałobne za duszę ś. p. Patriarchy Rumuńskiego Mirona*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27; *Kronika. Kondolencje z powodu zgonu ś. p. Patriarchy Mirona*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27; *Kronika. Wieniec od p. premiera i rządu Rzplitej na trumnie patriarchy Mirona*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27-28.

²⁴ Zob. szerzej: *Kronika. Zgon Jego Świątobliwości Patriarchy Aleksandryjskiego Mikołaja*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27.

²⁵ Np.: *Z życia religijnego w Sowietach. Uczeń sowieccy muszą być ateistami*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 19; *Z życia religijnego w Sowietach. Profanacja zwłok*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 21; *Z życia religijnego w Sowietach. Atak na duchowieństwo*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 21; *Z życia religijnego w Sowietach. Za co był rozstrzelany biskup Leoncjusz*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 23; *Z życia religijnego w Sowietach. Co skonfiskowali bolszewicy w klasztorach rosyjskich*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 25; S. Prokopczuk, *Los duchowieństwa w ZSRR*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 16-18.

²⁶ Zob. szerzej: P. Sobolewski, *W Ateńskim Seminarium Duchownym*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 19-20.

²⁷ Zob. szerzej: *Mysli wybrane z przemówień i pism prezydenta profesora Ignacego Mościckiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 2; *Ważniejsze dane biograficzne z życia prezydenta I. Mościckiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 2; *Kronika. Uroczyste nabożeństwo w soborze Prawosławnym we Włodzimierzu z okazji Imienin Pana Prezydenta R. P. prof. Ignacego Mościckiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 28; *Kronika. Żołnierze*

Edwardowi Rydzowi-Śmigłemu²⁸ oraz zmarłemu w 1935 r. marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu, informując m.in. o odprawianych w cerkwiach na terenie całego kraju nabożeństwach w rocznicę jego śmierci bądź z okazji imienin²⁹. „Przegląd Prawosławny” zapoznawał czytelników z państwowotwórczą rolą Cerkwi prawosławnej w Polsce oraz rozwijał świadomość narodową, a przez to dążył do wykreowania idealnego wizerunku Polaka wyznającego prawosławie³⁰. Na podobne kwestie zwracali również uwagę twórcy „Gazety Prawosławnej” oraz „Dwutygodnika Prawosławnego”³¹.

Ludność prawosławna zamieszkująca tereny międzywojennej Polski ze szpalt „Przeglądu Prawosławnego” mogła zaczerpnąć informacje na temat stosunku rządzących do Cerkwi, w tym do autokefalii, co w zamierzeniu jego twórców miało umacniać przywiązanie do państwa, narodowości polskiej i sprawujących władzę. W 1 numerze Dymitr Balejko szczegółowo przedstawił podstawy prawne funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Drugiej Rzeczypospolitej. Zwrócił uwagę, że w podpisanym przez prezydenta Ignacego Mościckiego 18 listopada 1938 r. dekreście o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zmieniła się nomenklatura i Kościół ten nie funkcjonował już jako Św. Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce³². Przez ten zapis chciano podkreślić polskość prawosławnej Cerkwi, a nie jak do tej pory obszar jej działalności. Balejko napisał, że z jednej strony Kościół prawosławny pozostawał w kanonicznej i dogmatycznej jedności z Powszechnym Wschodnim Kościołem Prawosławnym, ale z drugiej strony w „życiu wewnętrznym uzyskał całkowitą swobodę rządzenia się, która nie może jednak wyjść poza ramy prawodawstwa państwowego”, gdyż to państwo polskie zapewnia mu pomoc. W trosce o chrześcijańskie wychowanie przyszłych pokoleń prawosławnych Polaków nauka religii prawosławnej została

rze prawosławni garnizonu Lublin ku czci Głowy Państwa, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 31.

²⁸ Zob. szerzej: *Wódz naczelny*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 4; *Kronika. Zebranie ku czci marszałka E. Śmigłego-Rydza*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 28-29; *Kronika. Dzień 18 marca we Włodzimierzu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 29.

²⁹ Zob. szerzej: *Pamięci wielkiego marszałka*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 3; F. Seređa, *W czwartą rocznicę*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 7-9; *Kronika. Zebranie ku czci ś. p. Marszałka J. Piłsudskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 29; *Kronika. Dzień imienin ś. p. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Słonimie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 29; *Kronika. 10 marca w Lublinie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 31; *Kronika. Złożenie krzyża z żywych kwiatów w kaplicy Belwederskiej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 28; *Kronika. Dzień 12 maja w Pińsku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 28; *Kronika. Rocznica 12 maja w Wilnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 29; *Kronika. Obchód smutnej rocznicy w dniu 12 maja w Kowlu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 29.

³⁰ M. Kalina, *Polonizacja Cerkwi...*, s. 84.

³¹ Zob.: I. Krasieńska, *Polskojęzyczna prasa prawosławna w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie „Gazety Prawosławnej” (1936-1937)* [w druku].

³² Zob. też: M. Horyński, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny czy Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 5-7.

uznana za przedmiot obowiązkowy. Budynki przeznaczone do celów sakralnych, majątek służący celom kultu i pomieszczenia zajmowane przez prawosławne duchowieństwo na mocy dekretu miały być odąd traktowane na równi z budynkami i pomieszczeniami urzędowymi. Odtąd też językiem cerkwi prawosławnej stał się język polski. Podczas liturgii duchowieństwo prawosławne zobligowane zostało do modlitw w intencji ojczyzny i rządzących nie zapominając o odprawianiu specjalnych nabożeństw z okazji świąt państwowych, które kończyć się musiały odśpiewaniem pieśni *Boże coś Polskę*. Choć obsadzania stanowisk kościelnych w myśl dekretu dokonywali dostojnicy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, jednak najpierw należało uzyskać zgodę „czynników rządowych”, a nominowani musieli złożyć przysięgę na ręce przedstawicieli władz państwowych. Wymagano też od nich posiadania obywatelstwa polskiego i odpowiedniego wykształcenia. Jak podkreślał Balejko w ten sposób zagwarantowane zostało „utrzymanie” duchowieństwa prawosławnego na odpowiednim poziomie moralnym, ale przede wszystkim intelektualnym. Na wniosek rządzących prawosławny duchowny mógł zostać zdymisjonowany w razie ujawnienia jego szkodliwej działalności dla państwa. Dekret regulował też kwestie prawosławnych klasztorów, prawosławnego duszpasterstwa wojskowego oraz zapowiadał emerytury dla duchowieństwa prawosławnego³³. Do dekretu z 18 listopada 1938 r. oraz ogólnie autokefalii odwoływali się także na łamach analizowanego periodyku m.in. bp Tymoteusz³⁴, ks. Wiktor Romanowski³⁵ czy M. Horyński³⁶.

Ksiądz redaktor Leonidas Kasperski 23 lutego 1939 r. podczas zjazdu antykomunistycznego w Białymstoku zwrócił uwagę na fakt, że Polska stanowiła „przedmurze chrześcijaństwa” i dlatego została powołana do obrony wiary, ustroju państwowego oraz narodowych tradycji i obyczajów. Dodał, że tylko wspólnymi siłami można zwyciężyć „największą chorobę świata”, czyli komunizm. Wskazał, że w Polsce ukazywało się wówczas ok. 35 czasopism, które „pod płaszczykiem humanitaryzmu i demokracji prowadzą niszczyielską robotę komunistyczną i bezbożniczą”. Mówił o skonfiskowanych komunistycznych drukach, aresztowaniach sowieckich agentów działających na szkodę Polski oraz o procesach, w których skazywano działaczy komunistycznych. Na największe niebezpieczeństwo „zarazy komunistycznej” zdaniem ks. Kasperskiego narażona była ludność Kresów Wschodnich, gdzie mieszkało najwięcej wyznawców prawosławia. W pierwszym rządzie więc to Cerkiew została powołana do zwalczania bezbożnictwa i komunizmu, które „rozlały się” na cały

³³ D. Balejko, *Nowa podstawa prawna Kościoła prawosławnego w państwie polskim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 6-8.

³⁴ Tymoteusz [J. Szretter], *Wzajemny stosunek Kościoła i państwa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 17-18.

³⁵ W. Romanowski, *Autokefalia Kościoła prawosławnego w państwie polskim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 3-6.

³⁶ M. Horyński, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny...*, s. 5-7.

świat, a szczególnie prześladowany był Kościół prawosławny w Rosji Radzieckiej³⁷.

Cytowany już bp Tymoteusz podkreślał, że w zamian za uchwalenie *Dekrety Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* Polska oczekiwała od prawosławnej Cerkwi rzetelnej i ofiarnej pracy dla dobra państwa³⁸. Odtąd na duchowieństwie prawosławnym spoczywał obowiązek czynnego uczestnictwa w działalności społecznej, kulturalnej i oświatowej na rzecz ojczyzny oraz obywateli. Zachęcano również prawosławnych Polaków do pracy dla dobra ogółu, a zwłaszcza na wschodnich pograniczach, gdzie jak napisał Włodzimierz Michałowski „jak epidemia” szerzyła się bezbożność i „zaraza komunistyczna”. Ludność zamieszkująca Kresy Wschodnie stała na niskim poziomie kulturalnym i oświatowym, była też nie uświadomiona narodowo. Dlatego autor artykułu zachęcał księży prawosławnych do podjęcia działalności kulturalno-oświatowej na rzecz podniesienia dobrobytu materialnego, intelektualnego i moralnego tamtejszej ludności, „a przez to uodpornienia jej na wszelkie działania czynników wywrotowych, destrukcyjnych”. Pożądane było nauczanie dzieci czytania i pisania, a odbywać się to mogło w wiejskiej szkole bądź na plebanii. Na duchowieństwie prawosławnym spoczywał też obowiązek ochrony parafian przed komunistami czy sekciarzami³⁹, przekonywanie i utwierdzanie w wierze prawosławnej osobistym przykładem oraz dobrymi uczynkami. Michałowski proponował prawosławnym księżom zakładanie instytucji kulturalno-oświatowych i dobroczynnych, zbieranie od parafian składek na ich cele, a nawet zasilanie tych instytucji własnymi datkami. Popularnością wśród małomiasteczkowej oraz wiejskiej ludności prawosławnej cieszyć się mogły towarzystwa spożywcze udzielające kredytu biednym parafianom i sprzedające wszystkim najpotrzebniejsze produkty „w cenie ich wartości”. Wskazywano na kasy Stefczyka udzielające pożyczek niezamożnym chłopom na zmodernizowanie i powiększanie gospodarstw oraz na inne nieprzewidziane potrzeby. Kasę taką mógł zorganizować ksiądz prawosławny we współpracy z miejscowym nauczycielem. Michałowski zachęcał również duchowieństwo prawosławne do zakładania świetlic ludowych, przy których funkcjonować by mogły biblioteki złożone z książek beletrystycznych i poradników oraz pism rolniczych, np. „Wieś Polska” czy „Rolnik”. W takiej czytelnicy można było organizować odczyty, wykłady, pogadanki i prelekcje (religijne, kulturalne, gospodarcze, historyczne). Skorzystałaby na tym zwłaszcza młodzież, która większość czasu bezmyślnie spę-

³⁷ L. Kasperski, *Polski Kościół prawosławny w walce z komunizmem i bezbożnictwem*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 19-20.

³⁸ Tymoteusz [J. Szretter], *Wzajemny stosunek Kościoła...*, s. 17.

³⁹ Zob. szerzej: A.M., *O przyczynach rozwoju sekciarstwa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 15-17.

działa na ulicy lub w karczmie, gdzie narażona była na wpływy agitatorów komunistycznych lub sekciarzy⁴⁰.

Poinformowano o odbytym 7 marca 1939 r. zjeździe organizacyjnym prawosławnych Polaków w Nowogródku. Spotkanie zostało poprzedzone nabożeństwem w cerkwi św. Borysa i Gleba, pod przewodnictwem ks. Mitrata A. Pawlikowskiego, który podkreślił znaczenie zorganizowania Stowarzyszenia Polaków Wyznania Prawosławnego „dla życia państwowego” i rozwoju Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w ziemi nowogródzkiej. Podobne stowarzyszenia funkcjonowały już w Białymstoku, Grodnie i Wilnie. Podczas wspomnianego zjazdu referat na temat *Polskie prawosławie* wygłosił ks. Leonidas Kasperski, podkreślając patriotyzm i solidarność narodową wyznawców prawosławia w dziejach państwa polskiego oraz w okresie międzywojennym. Poprzez zorganizowanie Stowarzyszenia Polaków Wyznania Prawosławnego w Nowogródku miejscowa ludność prawosławna dała „wyraz swoich uczuć synowskich dla Rzeczypospolitej” oraz przywiązania do Cerkwi. Zebranie organizacyjne zakończyły okrzyki wzniesione na cześć prezydenta Ignacego Mościckiego, marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza, polskiego rządu, a następnie odśpiewany został hymn państwowy. Jak podkreślił jeden z uczestników zjazdu tego typu organizacje przyczyniały się do rozszerzania i utrwalania polskiego prawosławia i wpływały na rozwój kraju⁴¹.

Stowarzyszenie Polaków Wyznania Prawosławnego w Słonimie powstało natomiast 21 kwietnia 1939 r., a należeć do niego mogła nie tylko społeczność tego miasta, ale również prawosławna ludność powiatu. W zarządzie znaleźli się: Borys Żabiński, inżynier Stefan Szyrko, Szymon Skok i Stefan Surywy⁴². Podobne powstało 31 maja 1939 r. w Wołkowysku, a do zarządu weszli: Jan Jarmołowicz – prezes, Aleksander Kabate – zastępca, Włodzimierz Balejko – skarbnik i Jerzy Piech – sekretarz⁴³.

Stowarzyszenie Polaków Wyznania Prawosławnego funkcjonowało również od 30 kwietnia 1939 r. w Baranowiczach. W zebraniu organizacyjnym wzięło udział ok. 400 osób, których zapoznano z historycznym rozwojem prawosławia na ziemiach Rzeczypospolitej i zachęcano do pracy na rzecz państwa oraz do współpracy z Polakami wyznającymi katolicyzm. Wysłano też wniosek przyjęcia przez Kościół prawosławny kalendarza gregoriańskiego, a nauczycielom polecono „nie wpisywać [do dzienników szkolnych] zbyt pochopnie narodowości dzieci prawosławnych bez (...) porozumienia się z ich rodzi-

⁴⁰ W. Michałowski, *Państwo polskie i duszpasterska oraz społeczna działalność księdza prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 18-21.

⁴¹ *Polacy prawosławni w Nowogródku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 21-23; Uczestnik, *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Nowogródek*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 24.

⁴² B. Burakow, *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Słonim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 22.

⁴³ *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Zorganizowanie oddziału Stowarzyszenia Polaków Prawosławnych w Wołkowysku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 27.

cami”⁴⁴. Warto dodać, że o zmianę kalendarza juliańskiego na gregoriański zwrócili się także do arcybiskupa warszawskiego i prawosławnego metropolity Polski Dionizego (Konstanty Waledyński) wyznawcy prawosławia z kilku wsi w powiecie dubieńskim na Wołyniu. Jak podkreślano żądania takie „ogarniają coraz większe regiony Wołynia”, a jako uzasadnienie podawano różne daty w obchodach ważnych, zarówno dla katolików jak i prawosławnych, dni świątecznych. Swego błogosławieństwa w tej kwestii udzielił prawosławny arcybiskup wileński Teodozjusz (Nikołaj Fieodosijew)⁴⁵.

Już w 1 numerze przeczytać można o przekazaniu polskiej armii samochodu sanitarnego. Ufundowało go duchowieństwo prawosławne diecezji poleskiej, a uroczystość odbyła się 20 listopada 1938 r. w Brześciu nad Bugiem⁴⁶. Natomiast 13 kwietnia 1939 r. zorganizowane zostało posiedzenie Warszawskiego Komitetu Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej, w którym udział wzięła i datkami wsparła również prawosławna ludność stolicy po odezwie⁴⁷ skierowanej przez metropolitę Dionizego. Hierarcha podkreślił, że: „Pożyczki zgłosiły (...) wszystkie (...) instytucje kościelne, urzędy, zakłady, duchowieństwo stołeczne in corpore. Ze wszystkich stron dochodzą (...) wiadomości również i o gremialnym udziale w tej akcji zwykłych wiernych – obywateli prawosławnych m.st. Warszawy. (...) mogą zapewnić (...), iż w tym kierunku Kościół nasz całkowicie spełni pokładane w nim nadzieje”⁴⁸.

Przedstawiciele ludności prawosławnej nie zabrakło we władzach samorządowych. „Przegląd Prawosławny” poinformował, że w składzie zarządu miasta Skidel w powiecie grodzieńskim znalazło się trzech prawosławnych: ks. Michał Zieleniecki, pracownik zjednoczenia handlowo-rolniczego – Jan Siewruk i rolnik Aleksander Kurczewski⁴⁹.

Księża oraz prawosławni działacze społeczno-oświatowi włączyli się w prace odczytowe, poprzez które edukowali w wielu istotnych kwestiach. Wspominano, że w Grodnie w styczniu, lutym, marcu, kwietniu i czerwcu 1939 r. odbyły się odczyty: ks. Grzegorza Skrypnika *Poszukiwanie absolutnego Boga*; ks. Rościsława Olechnowicza *Liturgia i jej symbolizm, Powstanie listopadowe, Powstanie styczniowe*; Olega Nowickiego *Liturgia i jej rozwój*

⁴⁴ R. Baranowa, *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Baranowicze*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 23.

⁴⁵ *Kronika. Ludność prawosławna na Wołyniu domaga się wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 27; *Kronika. Ludność wołyńska domaga się wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30; *Kronika. J. E. Ks. Arcybiskup Teodozjusz udziela błogosławieństwa na wprowadzenie nowego stylu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.

⁴⁶ *Kronika. Duchowieństwo prawosławne na F.O.N.*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 31.

⁴⁷ Zob.: Dionizy [K. Waledyński], *Odezwą arcybiskupów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 31.

⁴⁸ *Kronika. Posiedzenie warszawskiego Komitetu Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 28.

⁴⁹ *Kronika. Książdz dziekan prawosławny – radnym Zarządu Miejskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.

historyczny; Aleksego Koszulskiego *Wierzenia ludowe na Wołyniu w okresie świąt Wielkanocnych*, *Święto Zstąpienia Ducha Świętego na Apostołów w Kościele prawosławnym*, *Św. Mikołaj, jego życie, cuda i kult*; T. Badasiuka *Normy życia chrześcijańskiego*; Sergiusza Jakimieca *Żyrowiec – szkic historyczny* czy Dymitra Balejko *O istocie prawa i Ochrona prawna uczuć religijnych w Polsce*⁵⁰. 2 kwietnia 1939 r. Stowarzyszenie Polaków Wyznania Prawosławnego w Białymstoku zorganizowało odczyt ks. M. Demianowicza pt. *Ogrom męki Chrystusa w świetle naukowych badań św. Cahunu – Płaszczancy*; cieszył się tak dużym zainteresowaniem, że sala Stowarzyszenia nie mogła pomieścić słuchaczy⁵¹.

Dnia 12 maja 1939 r., czyli w czwartą rocznicę śmierci Józefa Piłsudskiego, Stowarzyszenie Polaków Wyznania Prawosławnego w Grodnie zorganizowało akademię z referatem ks. Grzegorza Skrypnika. Uświetniły ją deklamacje wykonane przez uczennicę gimnazjalną Helenę Radzinównę, a całość dopełnił przemarsz uczestników na Plac Wolności, gdzie publicznie oddano hołd marszałkowi⁵². Okolicznościowa akademia zorganizowana została również 29 stycznia 1939 r. w celu upamiętnienia powstania styczniowego z odczytem ks. M. Demianowicza. Na koniec uroczystości zebrani uczcili powstańców minutą ciszy⁵³.

Zachęcano ponadto księży prawosławnych do zakładania bibliotek parafialnych gromadzących „chrześcijańską lekturę na co dzień”. Biblioteki takie stanowiły „jeden z najważniejszych czynników wychowawczych”. Na Kresach Wschodnich, gdzie duża część ludności prawosławnej była niepiśmienna, księża mogli sami czytać wiernym ciekawsze artykuły z prasy lub fragmenty z książek podczas zebrań religijnych. W stosowną literaturę można było bez przeszkód zaopatrzyć prawosławną bibliotekę parafialną podczas tzw. „tygodnia taniej książki”. Jej funkcjonowanie w dużej mierze zależało od duchowieństwa, z którym ludność, a zwłaszcza wiejska, na ogół się liczyła i darzyła je szacunkiem⁵⁴.

⁵⁰ *Kronika. Z życia prawosławnego w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 30; *Kronika. Udział prawosławnych w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 32; *Kronika. Z życia Polaków prawosławnych w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 32; *Kronika. Odczyt na temat „Ochrona prawna uczuć religijnych w Polsce*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 29; *Kronika. Odczyt w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 31; *Kronika. Odczyt w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.

⁵¹ *Kronika. Z życia Stowarzyszenia Polaków prawosławnych w Białymstoku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 31.

⁵² *Kronika. Akademia w świetlicy Stowarzyszenia Polaków Wyznania Prawosławnego w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 27.

⁵³ *Kronika. Akademia w „Domu Polaków Prawosławnych” w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 31.

⁵⁴ M. Kuzmienko, *Zakładanie bibliotek parafialnych, jako środek wychowawczy w życiu społeczeństwa prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 13-14.

Ważne dla redakcji analizowanego periodyku było zwalczanie alkoholizmu wśród ludności prawosławnej. Dużo dobrego w tym zakresie mogli również zdziałać duchowni, którzy jednak sami powinni zachować abstynencję, bo: „żeby skutecznie walczyć ze złem u innych trzeba wpięrow pokonać zło u samego siebie”. Radzono prawosławnym księżom (proboszczom, katechetom, kaznodziejom) przy każdej okazji uświadamiać wiernych w kwestiach szkodliwości spożywania trunków i leczenia alkoholików. Zalecano organizowanie antyalkoholowych pogadanek i odczytów oraz propagowanie odpowiednich książek i broszur⁵⁵.

„Przegląd Prawosławny” zwracał również uwagę na zachowanie oraz oficjalny pozaliturgiczny ubiór duchowieństwa – *podriaśnik* (półsutannik z rękawami) i *riasę* (sutannę)⁵⁶, a nawet na fryzury (długie, krótkie włosy)⁵⁷. Ksiądz Leonidas Kasperski podkreślał: „kryzys pojęć religijno-moralnych stwarza tak ciężkie warunki dla działalności duszpasterskiej, że terażniejsza epoka może być porównana do pierwszych lat chrześcijaństwa, szczególnie w tych państwach, gdzie Kościół Chrystusowy jest prześladowany”⁵⁸, czyli np. w Rosji Radzieckiej. Wskazywał, że dobry duszpasterz powinien nauczać nie tylko słowem, ale również dawać przykład wiernym swoim życiem codziennym. Powinien naśladować „wielkich świętych pasterzy” Kościoła w wierze, bogobojności, miłości do bliźniego i ojczyzny, cierpliwości, współczuciu drugiemu człowiekowi, a więc zawsze postępować według nauki Chrystusa⁵⁹.

Przypominano czytelnikom o obchodach prawosławnych świąt: Bożego Narodzenia⁶⁰, Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny⁶¹, Zmartwychwstania Chrystusa⁶², Zesłania na Maryję i Apostołów Ducha Świętego⁶³, Święcie Jordanu obchodzonym 6/19 stycznia⁶⁴. Pisano o świętych tego Kościoła, np. św. Pawle Apostole⁶⁵. Wspominano o cerkiewnych zabytkach, w tym najstarszych pamiątkach przedstawiających Zbawiciela (freski, medaliony, posążki, tablicz-

⁵⁵ Ar. Jabłoński, *Walka z alkoholizmem*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 17-19.

⁵⁶ Zob. szerzej: F. Morozow, *O szatach pozaliturgicznych duchowieństwa prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 8-13.

⁵⁷ Zob. szerzej: C. Chruściewicz, F. Morozow, *Długie włosy duchowieństwa prawosławnego. (Przyczynki historyczne)*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 9-14.

⁵⁸ L. Kasperski, *Najgłówniejsze cnoty chrześcijańskie księdza prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 7.

⁵⁹ Tamże, s. 7-9.

⁶⁰ A. Piotrowski, *Dwa żłobki*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 3-4.

⁶¹ C. Chruściewicz, *Zwiastowanie Najświętszej Bogarodzicy*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 1-2.

⁶² M. Tarnowski, *Zmartwychwstanie Pana Jezusa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 2-3.

⁶³ J. Skorotowski, *Zesłanie Ducha Św. na Apostołów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 1-3.

⁶⁴ *Kronika. Święto Jordanu w Grodzie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 31; *Kronika. Święto Jordanu w Chełmie Lubelskim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 31; *Kronika. Święto Jordanu w Lublinie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 32.

⁶⁵ J. Skorotowski, *Święty Apostoł Paweł*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 1-3.

ki, mozaiki) odnalezionych bądź odkrytych podczas wykopalisk archeologicznych⁶⁶. Uwadze redakcji nie uszły również ważne wydarzenia dla narodu i państwa polskiego, np.: uchwalenie Konstytucji 3 Maja⁶⁷.

Pobudzeniu świadomości historycznej, patriotycznej i obywatelskiej czytelników periodyku służyły teksty ukazujące dokonania wybitnych prawosławnych Polaków z minionych epok, a zwłaszcza z XVII w. Już w 1 numerze bp Mateusz przybliżył sylwetkę metropolity Sylwestra Kosowa (Kossowa, Kossówa, Kosówa), który swój urząd sprawował w latach 1647-1657. Pochodził z rodziny szlacheckiej z ziemi witebskiej, kształcił się w Akademii Zamowskiej, a następnie w Ołomuńcu na Morawach i Ingolstadt w Niemczech. Nauczał w prawosławnej szkole brackiej we Lwowie oraz w kolegium w Kijowie, gdzie zaprzyjaźnił się z późniejszym metropolitą kijowskim Piotrem Mohiłą. W 1634 r. został biskupem diecezji białoruskiej. Będąc biskupem Sylwester Kosow „rozwił żywą działalność apologetyczną w obronie prawosławia”, a w 1635 r. napisał w języku polskim wysoko oceniane dzieło *Paterikon, albo żywoty św. ojców pieczarskich*; ogłosił drukiem również inne prace apologetyczne. Po śmierci Piotra Mohiły został metropolitą kijowskim, wybór ten zatwierdził król Polski oraz patriarcha Konstantynopola. W czasach jego rządów wzmożyły się wojny kozackie, a on sam został zwolennikiem porozumienia Bohdana Chmielnickiego z Rzeczypospolitą. Wychowany w polskiej kulturze niechętnie patrzył na zacofaną Moskwę i odmówił złożenia przysięgi na wierność carowi, a nawet zabronił jej składania swoim współpracownikom. Nie zgodził się także na podporządkowanie się władzy patriarchy moskiewskiego. Do śmierci w 1657 r. pozostał wierny swoim zasadom. Był zwolennikiem kultury polskiej i oddanym patriotą⁶⁸.

Z podwójnego 7-8 numeru „Przeglądu Prawosławnego” czytelnik mógł zasięgnąć informacji o życiu oraz działalności metropolity kijowskiego i halickiego ks. Dionizego Bałabana. Pochodził z osiadłej na Wołyniu rodziny szlacheckiej, która przeniosła się na te tereny z Albanii, znajdującej się pod panowaniem tureckim. Z rodu Bałabanów wywodzili się także biskup lwowski Arseniusz (Marek) Bałaban, biskup lwowski i kamieniecko-podolski Gedeon (Grzegorz) Bałaban oraz archimadryta⁶⁹ Izajasz (Jonasz Gedeon) Bałaban. Dionizy ukończył prawosławne Kolegium Kijowsko-Mohylańskie. W lutym 1650 r. został biskupem chełmskim, a w 1654 biskupem łuckim i rozpoczął działalność polityczną. Był posłem królewskim do Bohdana Chmielnickiego. W grudniu 1657 r. jednogłośnie wybrano go metropolitą kijowskim, a w marcu

⁶⁶ Mateusz [K. Siemaszko], *Najstarsze obrazy Pana Jezusa w pamiątkach archeologicznych od I do VI wieku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 4-8.

⁶⁷ *Konstytucja 3 Maja*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 4-6.

⁶⁸ Mateusz [K. Siemaszko], *Metropolita Sylwester Kosów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 27-28. Zob. szerzej: A. Mironowicz, *Sylwester Kossow – władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999.

⁶⁹ Archimadryta – przełożony dużego monasteru lub kilku tworzących archimadrię.

następnego roku wybór ten zatwierdził patriarcha Konstantynopola. Ówczesne duchowieństwo kijowskie wychowane w Polsce w atmosferze tolerancji i wolności religijnej było wrogo ustosunkowane do Moskwy, która starała się mieć po swojej stronie metropolitę Dionizego. Domagała się od niego uznania zwierzchnictwa patriarchatu moskiewskiego, co spotkało się z kategoryczną odmową hierarchy. Pragnieniem metropolity Dionizego było połączenie lewo-brzeżnej Ukrainy z Rzeczypospolitą i tym samym zjednoczenie całej prawosławnej metropolii kijowskiej⁷⁰.

W numerze 2 pojawił się biogram urodzonego na Wołyniu i pochodzącego z magnackiego rusińskiego rodu wojewody kijowskiego Adama Kisiela. W 1617 r. wziął udział w wyprawie wojennej na Moskwę królewicza Władysława Wazy. Służył pod rozkazami hetmana Stanisława Żółkiewskiego pod Buszą i Cecorą. Był ponadto uczestnikiem zwycięskiej bitwy pod Chocimiem. Służbę wojskową kontynuował pod dowództwem hetmanów Jana Chodkiewicza i Stanisława Koniecpolskiego. Dowodził własną chorągwią rycerską pod Gniewem w 1626 r. podczas potopu szwedzkiego. Po tej wojnie wrócił na Wołyń do rodzinnej posiadłości Nizkincze. Podczas bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy, Adam Kiesel był mianowany sędzią kapturowym i występował podczas Sejmu Elekcyjnego jako rzecznik Kościoła prawosławnego. Po objęciu tronu przez Władysława IV Wazę, pośredniczył, na polecenie monarchy, w przekazaniu prawosławnemu biskupowi Atanazemu Puzyriemu archimandrii żydyczyńskiej niedaleko Łucka. W 1633 r. Adam Kiesel wziął udział w wyprawie smoleńskiej, a w 1638 wybrany został do komisji ustalającej granice województw kijowskiego i czernichowskiego. W tym czasie został kasztelanem czernichowskim (1639-1646), a w latach 1643-1645 był komisarzem dla ustalania tzw. „wiecznych” granic z Moskwą. Król Władysław IV powierzył mu misję złagodzenia zatargów z Moskwą i mianował kasztelanem kijowskim (1646-1648). Następnie został wojewodą czernichowskim, a wkrótce wojewodą braclawskim (1648-1649). Po śmierci króla Władysława IV podczas Sejmu Elekcyjnego kilkakrotnie zabierał głos, a jego wypowiedzi świadczyły o prawdziwym patriotyzmie. Po wyborze Jana Kazimierza na króla Adam Kiesel udał się z poselstwem do Bohdana Chmielnickiego, ale wkrótce rozchorował się. Pozostał jednak przy królu, który mianował go wojewodą kijowskim (1649-1653). Już jako wojewoda przyjął przysięgę od Chmielnickiego i osiadł w Kijowie, ale wkrótce wysłany został w charakterze komisarza rządowego do Białej Cerkwi, gdzie podpisana została ugoda (traktat) pomiędzy Rzeczypospolitą a Kozaczyzną. Zmarł jak twierdził autor analizowanego artykułu, w zupełnym zapomnieniu, odsunięty od wszelkich spraw państwowych⁷¹. „Był to prawdziwy patriota Rzeczypospolitej (...), poza którą nie widział życia. Zerwanie z Nią, najmniejsze przeciw Niej wystąpienie, a tym więcej poddanie się inne-

⁷⁰ P.M., *Dionizy Bałaban. Metr. kijowski i halicki (1657-63)*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 16-17.

⁷¹ B.M., *Adam Kiesel, wojewoda kijowski*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 11-13.

mu lub szukanie tam pomocy byłoby w oczach Kisiela niczym innym, jak tylko aktem haniebnej zdrady⁷².

Dużo miejsca na łamach analizowanego periodyku poświęcono powstaniu styczniowemu, a zwłaszcza udziałowi w nim prawosławnych Polaków, pobudzając tymi tekstami czytelników do ofiar i wyrzeczeń na rzecz ojczyzny, przezuwając szybki wybuch II wojny światowej. Pisząc o powstaniu styczniowym Dymitr Balejko zwrócił uwagę, że 23 stycznia 1939 r. upłynęło 76 lat od jego wybuchu i wciąż żyli ludzie, którzy pamiętali tamte wydarzenia, a nawet w powstaniu uczestniczyli. Następnie krótko opisał jego przebieg i dokonał porównania z powstaniem listopadowym z 1831 r. W końcu wymienił znanych sobie z dokumentów archiwalnych oraz prasy, prawosławnych księży biorących w nim udział: Ignacy Bolicki, Paweł Brodowski, Teodozy Dymiński, Józef Januszkiewicz, Aleksy Kotliński, Bazyli Kornożycki, Mikołaj Łojko, Piotr Mańkowski, Józef Michałowski, Mikołaj Moroz, Julian Skalski czy Antoni Wysocki⁷³.

Pisano na temat prawosławnych powstańców przybliżając ich życie i udział w tym narodowowyzwoleńczym zrywie. Już w numerze 1 nieznany z imienia i nazwiska autor artykułu, który dotarł do dokumentów poświęconych udziałowi w powstaniu ks. Mikołaja Moroz opisał udział w nim tego duchownego. Był on w chwili wybuchu powstania proboszczem w Łopatynie w powiecie pińskim i za udział w nim został zesłany na Sybir⁷⁴. W podsumowaniu autor napisał: „I chociaż Synod Rosyjski skazał go na pozbawienie godności kapłańskich, my dzisiaj nie możemy się z tym pogodzić, gdyż nie popełnił on żadnego przestępstwa natury kanonicznej: Prawosławie odrodzonej Polski uważać go winno za księdza – bohatera – wiernego Syna Swjej Ojczyzny⁷⁵”.

Nakreślono sylwetkę 20-letniego, w chwili śmierci, powstańca Witolda Gażycza urodzonego w majątku Sieheniowszczyzna (powiat brzeski). Pochodził z bogatej ziemiańskiej rodziny. Jego ojciec był marszałkiem powiatowym. Podczas powstania styczniowego Witold Gażycz pełnił funkcję komisarza Rządu Narodowego w powiecie lidzkim. Oskarżony został o „nakłanianie ziemian do zdrady państwa przez proponowanie im stanowisk w ruchu powstańczym”. Sąd polowy skazał go na karę śmierci przez rozstrzelanie, ale złagodowano ją zsyłając Gażycza na Sybir. Zmarł w drodze na katorgę. Do guberni permskiej zesłana została również jego matka Konstancja za wychowywanie dzieci w wierze katolickiej, gdyż ojciec był prawosławny⁷⁶.

⁷² Tamże, s. 13.

⁷³ D. Balejko, *Powstanie styczniowe*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 13-15.

⁷⁴ *Ks. Mikołaj Moroz i jego udział w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 22-26.

⁷⁵ Tamże, s. 26.

⁷⁶ S.B., *Witold Gażycz, powstaniec 1863 r.*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 13-15; J. Sokulski, *Gażycz Witold*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 337-338.

W numerze 5 opisano życie młodego powstańca Aleksandra Ungebauera, zamieszkałego w Nowogródku, gdzie pracował jako stolarz. Był dowódcą powstańczego oddziału kosynierów i został ranny pod Ignatowem, następnie ukrywał się, ale w końcu licząc na łagodniejszą karę sam oddał się w ręce żandarmerii. Nie uniknął tortur, ale w czasie śledztwa stanowczo odmawiał udzielania bliższych informacji na temat innych powstańców, a winę brał zawsze na siebie. Wojenny Sąd Polowy skazał go na karę śmierci przez rozstrzelanie, wyrok wykonano 8 stycznia 1864 r.⁷⁷

W kolejnym numerze pojawił się artykuł prezentujący dwóch braci – powstańców, czyli Józefa i Jordana Korbutów, którzy wywodzili się ze średniozamożnej rodziny szlacheckiej z guberni mińskiej. Obaj byli urzędnikami. Cechowała ich obowiązkowość, uczciwość i patriotyzm, dlatego przystąpili do walczących powstańców. Sami oddali się w ręce carskiej żandarmerii. Jako byłych urzędników państwowych oskarżono ich o zdradę stanu, pozbawiono szlachectwa oraz własności i skazano na 12,5 roku katorgi, karę jednak zmieniono na dożywotnie zesłanie do „najodleglejszych miejscowości Syberii”. Na zesłaniu ofiarnie pracowali niosąc bezinteresowną pomoc mieszkańcom guberni irkuckiej, czym zaskarbili sobie ich sympatię oraz szacunek miejscowych władz⁷⁸.

W ostatnim zaś numerze „Przeglądu Prawosławnego” opisano powstańczą drogę Władysława Smysłowa, felczera z Nowogródka, a następnie lekarza domowego w majątku Kryszno. Wychowany został w duchu religijnym. Za udział w powstaniu został rozstrzelany. Razem z nim zginął też Aleksander Ungebauer⁷⁹.

Podsumowanie

„Przegląd Prawosławny” był polskojęzycznym periodykiem. Poprzez różne działania władz, edycję tego pisma oraz innych podobnych mu tytułów, np. „Gazety Prawosławnej” czy „Dwutygodnika Prawosławnego”, dążono do spolonizowania Kościoła prawosławnego. Służyły temu teksty publikowane na łamach „Przeglądu Prawosławnego” oraz specyficzna propolska narracja. Przedstawiano politykę państwa polskiego względem zamieszkującej, głównie wschodnie rubieże kraju, ludności prawosławnej. Propagowano polską kulturę, język, historię i tradycje. Periodyk zachęcał prawosławną inteligencję polską, a zwłaszcza duchowieństwo, do podjęcia działalności społecznej na rzecz obywateli. Ostrzegał przed bezbożnictwem, komunizmem i sekciarstwem. Przybliżał czytelnikom zasługi prawosławnej ludności polskiej żyjącej ówczesnie

⁷⁷ S.B., *Powstaniec 1863 r. Aleksander Ungebauer*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 12-13.

⁷⁸ S.B., *Powstańcy 1863 r. – bracia Jordan i Józef Korbutowie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 14-16.

⁷⁹ S.B., *Powstaniec 1863 roku – Władysław Smysłow*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 10-12.

i w przeszłości, w tym powstańców styczniowych. Stawiał ich za wzór do naśladowania. Na łamach pisma wspomniano o ważnych dla Polaków wydarzeniach, jak np. uchwalenie Konstytucji 3 Maja. Przypominano o rocznicy śmierci Józefa Piłsudskiego okazując mu pamięć okolicznościowymi akademiami i modląc się za jego duszę podczas liturgii. Z szacunkiem wypowiedziano się o rządzących. Przypominano o używaniu podczas liturgii języka polskiego czy próbach wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego. Pisano o sprawach współczesnej Cerkwi w Polsce i na świecie, jej dostojnikach oraz o trudnej sytuacji wyznawców prawosławia w Rosji Radzieckiej.

„Przegląd Prawosławny” z uwagi na miejsce wydawania (Grodno) można w pewnym zakresie uznać za pismo lokalne, gdyż na jego łamach zamieszczano więcej informacji odnoszących się do życia i działalności prawosławnej ludności zamieszkującej województwa nowogródzkie i częściowo białostockie. W edycję pisma zaangażowana była prawosławna inteligencja oraz duchowieństwo zamieszkujące te tereny na czele z redaktorem odpowiedzialnym ks. Leonidasem Kasperskim. Duchowny ten był także dyrektorem Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Grodnie, która to instytucja wydawała analizowany periodyk.

* * *

Streszczenie

W latach 30. XX w. na rynku prasowo-wydawniczym pojawiły się polskojęzyczne periodyki prawosławne. Ich odbiorcami byli wyznawcy prawosławia zamieszkujący głównie wschodnie tereny Drugiej Rzeczypospolitej, a twórcami prawosławna polska inteligencja, w tym duchowieństwo. Jednym z takich pism był ukazujący się od stycznia do sierpnia 1939 r. w Grodnie „Przegląd Prawosławny”. Redaktorem odpowiedzialnym czasopisma był ks. Leonidas Kasperski, a wydawcą Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy. Analizowane pismo częściowo miało charakter lokalny, gdyż dużo miejsca poświęcano życiu oraz działalności wyznawców prawosławia z województwa nowogródzkiego i białostockiego. Na łamach „Przeglądu Prawosławnego” propagowano polską kulturę, historię, język i tradycje. Pisano o sprawach współczesnej Cerkwi w Polsce i na świecie oraz o jej dostojnikach. Opisywano życie i działalność prawosławnych polskich patriotów z minionych epok.

Słowa kluczowe: prasa prawosławna, „Przegląd Prawosławny”, Kościół prawosławny, ludność prawosławna, Druga Rzeczypospolita.

Orthodox Believers in the Second Polish Republic in the Press Discourse of ‘Przegląd Prawosławny’ (1939)

Summary

In the 1930s, the Polish-language Orthodox periodicals appeared on the press and the publishing market. Their recipients were the Orthodox believers living mainly in the eastern areas of the Second Polish Republic, and their creators were the Orthodox Polish intelligentsia, including the clergy. One of such magazines was 'Przegląd Prawosławny', published from January to August 1939 in Grodno. The editor in charge of the magazine was Fr. Leonidas Kasperski, and the publisher is the Orthodox Scientific and Publishing Institute. The analyzed magazine was partly of the local nature, as a lot of space was devoted to the life and activities of the Orthodox believers from the Nowogródek and Białystok voivodeships. Polish culture, history, language and traditions were promoted in 'Przegląd Prawosławny'. They wrote about the affairs of the contemporary Church in Poland and around the world, as well as about its dignitaries. The life and activities of the Orthodox Polish patriots from the past eras were described.

Keywords: Orthodox press, 'Przegląd Prawosławny', Orthodox Church, Orthodox population, the Second Polish Republic.

Bibliografia

Źródła

- A.M., *Klasztor prawosławny pod wezwaniem św. Onufrego w Jabłecznej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 11-14.
- A.M., *O przyczynach rozwoju sekciarstwa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 15-17.
- Balejko D., *Nowa podstawa prawna Kościoła prawosławnego w państwie polskim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 6-8.
- Balejko D., *Powstanie styczniowe*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 13-15.
- Baranowa R., *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Baranowicze*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 23.
- B.M., *Adam Kisiel, wojewoda kijowski*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 11-13.
- Burakow B., *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Słonim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 22.
- Chruściewicz C., *Zwiastowanie Najświętszej Bogarodzicy*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 1-2.
- Chruściewicz C., *Morozow F., Długie włosy duchowieństwa prawosławnego. (Przyczynki historyczne)*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 9-14.
- Copacianu-Ghimpatij M., *Patriarcha Miron Cristea 1868-1939. Życie poświęcone Kościołowi i państwu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 4-7.
- D.B., *Inauguracja Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 13-17.
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19380880597/O/D19380597.pdf> (dostęp: 21.07.2023).
- Dionizy [Waledyński K.], *Odezwa arcybiskupa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 31.
- Horyński M., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny czy Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 5-7.
- Jabłoński Ar., *Walka z alkoholizmem*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 17-19.

- Kasperski L., *Najglówniejsze cnoty chrześcijańskie księdza prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 7-9.
- Kasperski L., *Nasze cele i zadania*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 2.
- Kasperski L., *Polski Kościół prawosławny w walce z komunizmem i bezbożnictwem*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 19-20.
- K.K., *Sylwetka premiera i patriarchy Mirona. Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 9-12.
- Konstytucja 3 Maja*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 4-6.
- Kozulski A., *Nowy klasztor prawosławny na futorach Bielowskich*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 14-17.
- Kozulski A., *Nowy klasztor prawosławny na futorach Bielowskich (dokończenie)*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 18-21.
- Kronika. 10 marca w Lublinie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 31.
- Kronika. Akademia w „Domu Polaków Prawosławnych” w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 31.
- Kronika. Akademia w świetlicy Stowarzyszenia Polaków Wyznania Prawosławnego w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 27.
- Kronika. Duchowieństwo prawosławne na F.O.N.*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 31.
- Kronika. Dzień 12 maja w Pińsku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 28.
- Kronika. Dzień 18 marca we Włodzimierzu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 29.
- Kronika. Dzień imienin ś. p. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Słonimie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 29.
- Kronika. J. E. Ks. Arcybiskup Teodozjusz udziela błogosławieństwa na wprowadzenie nowego stylu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.
- Kronika. Kondolencje z powodu zgonu ś. p. Patriarchy Mirona*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27.
- Kronika. Ksiądz dziekan prawosławny – radnym Zarządu Miejskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.
- Kronika. Ludność prawosławna na Wołyniu domaga się wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 27.
- Kronika. Ludność wołyńska domaga się wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.
- Kronika. Nabożeństwo żałobne za duszę ś. p. Patriarchy Rumuńskiego Mirona*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27.
- Kronika. Obchód smutnej rocznicy w dniu 12 maja w Kowlu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 29-30.
- Kronika. Odczyt na temat „Ochrona prawna uczuć religijnych w Polsce*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 29.
- Kronika. Odczyt w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 31.
- Kronika. Odczyt we Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 30.
- Kronika. Posiedzenie warszawskiego Komitetu Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 28.
- Kronika. Rocznica 12 maja w Wilnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 29.
- Kronika. Sesja Św. Synodu*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 27.
- Kronika. Sobór biskupów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 30-31.
- Kronika. Święto Jordanu w Chełmie Lubelskim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 31.
- Kronika. Święto Jordanu w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 31.
- Kronika. Święto Jordanu w Lublinie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 32.
- Kronika. Udział prawosławnych w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 32.
- Kronika. Uroczyste nabożeństwo w soborze Prawosławnym we Włodzimierzu z okazji Imienin Pana Prezydenta R. P. prof. Ignacego Mościckiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 28.

- Kronika. Wieniec od p. premiera i rządu Rzplitej na trumnie patriarchy Mirona*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27-28.
- Kronika. Z życia Polaków prawosławnych w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 32.
- Kronika. Z życia prawosławnego w Grodnie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 30.
- Kronika. Z życia Stowarzyszenia Polaków prawosławnych w Białymstoku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 31.
- Kronika. Zaprzysiężenie Ich Eksceleńcji, Księży Biskupów Tymoteusza i Mateusza*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 30.
- Kronika. Zebranie ku czci marszałka E. Śmigłego-Rydza*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 28-29.
- Kronika. Zebranie ku czci ś. p. Marszałka J. Piłsudskiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 29.
- Kronika. Zgon Jego Świątobliwości Patriarchy Aleksandryjskiego Mikołaja*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 27.
- Kronika. Złożenie krzyża z żywych kwiatów w kaplicy Belwederskiej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 28.
- Kronika. Zmiana granic diecezji prawosławnych*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 30.
- Kronika. Żołnierze prawosławni garnizonu Lublin ku czci Głowy Państwa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 31.
- Ks. Mikołaj Moroz i jego udział w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 22-26.
- Kuzmienko M., Zakładanie bibliotek parafialnych, jako środek wychowawczy w życiu społeczeństwa prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 13-14.
- Mateusz [Siemaszko K.], Metropolita Sylwester Kosów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 27-28.
- Mateusz [Siemaszko K.], Najstarsze obrazy Pana Jezusa w pamiątkach archeologicznych od I do VI wieku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 4-8.
- Michałowski W., Państwo polskie i duszpasterska oraz społeczna działalność księdza prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 18-21.
- Morozow F., O szatach pozaliturgicznych duchowieństwa prawosławnego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 8-13.
- Myśli wybrane z przemówień i pism prezydenta profesora Ignacego Mościckiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 2.
- Olechnowicz R., Chirotonia Ich Eksceleńcji Księży Biskupów Tymoteusza i Mateusza w Św. Ławrze Poczajowskiej*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 9-13.
- Pamięci wielkiego marszałka*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 3.
- Piotrowski A., Dwa żłobki*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 3-4.
- P.M., Dionizy Balaban. Metr. kijowski i halicki (1657-63)*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 16-17.
- Polacy prawosławni w Nowogródce*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 21-23.
- Prokopczuk S., Los duchowieństwa w ZSRR*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 16-18.
- Romanowski W., Autokefalia Kościoła prawosławnego w państwie polskim*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 3-6.
- Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Zorganizowanie oddziału Stowarzyszenia Polaków Prawosławnych w Wołkowysku*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 27.
- S.B., Powstaniec 1863 r. Aleksander Ungebauer*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 12-13.
- S.B., Powstaniec 1863 roku – Władysław Smysłow*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 7-8, s. 10-12.
- S.B., Powstańcy 1863 r. – bracia Jordan i Józef Korbutowie*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 14-16.
- S.B., Witold Gażycz, powstaniec 1863 r.*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 13-15.
- Sereda F., W czwartą rocznicę*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 7-9.
- Skorotowski J., Święty Apostoł Paweł*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 1-3.

- Skorotowski J., *Zesłanie Ducha Św. na Apostołów*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 1-3.
- Sobolewski P., *J.E. Najbłogosławiejszy Chryzanthos, nowy Arcypasterz Hellady*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 5, s. 25-26.
- Sobolewski P., *W Ateńskim Seminarium Duchownym*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 19-20.
- Tarnowski M., *Zmartwychwstanie Pana Jezusa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 2-3.
- Tymoteusz [Szretter J.], *Wzajemny stosunek Kościoła i państwa*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 1, s. 17-18.
- Uczestnik, *Ruch organizacyjny wśród Polaków prawosławnych. Nowogródek*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 6, s. 23-25.
- Ważniejsze dane biograficzne z życia prezydenta I. Mościckiego*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 2.
- Wódz naczelny*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 4.
- Z życia religijnego w Sowietach. Atak na duchowieństwo*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 21.
- Z życia religijnego w Sowietach. Co skonfiskowali bolszewicy w klasztorach rosyjskich*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 25.
- Z życia religijnego w Sowietach. Profanacja zwłok*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 21.
- Z życia religijnego w Sowietach. Uczeń sowiec musi być ateistą*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 3, s. 19.
- Z życia religijnego w Sowietach. Za co był rozstrzelany biskup Leoncjusz*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 4, s. 23.
- Zgon kapłana – obywatela*, „Przegląd Prawosławny” 1(1939), nr 2, s. 25-26.

Opracowania

- Bendzia M., *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5(2003), nr 7/8, s. 115-143.
- Bobowski K., *Szkice z dziejów prasy Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939*, „Chrześcijańskie Współczesność” 3(1985), nr 2, s. 24-28.
- Choiński J., *Wydawnictwa i prasa prawosławna w Polsce w latach 1918-1939*, w: *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1994.
- Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium*, [red. F. Kubiczek i in., oprac. A. Wyczański i in.], Warszawa 1994, s. 146-152.
- Kalina M., *Polonizacja Cerkwi prawosławnej w województwie białostockim (1918-1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1995, z. 2, s. 74-105.
- Krasińska I., *Polskojęzyczna prasa prawosławna w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie „Gazety Prawosławnej” (1936-1937)* [w druku].
- Kuryłowicz A., *Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej*, w: *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000, s. 132-153.
- Kuryłowicz A., *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, w: *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2004, s. 199-211.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.
- Mironowicz A., *Sylwester Kossow – władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999.
- Paczkowski A., *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1971.
- Paczkowski A., *Prasa polska w latach 1918-1939*, Warszawa 1980.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
- Sokulski J., *Gaźycz Witold*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 337-338.
- Stegner T., *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 147(2020), z. 4, s. 781-796.
- Żarnowski J., *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973.